

ФОМЕНКО О. С.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПОНЯТТЯ “СИМВОЛ” І ЙОГО ОСМИСЛЕННЯ У СУЧАСНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ

Автор розглядає дефініції поняття “символ”, визначає статус символу та описує підходи до його вивчення у сучасній лінгвістиці.

Ключові слова: символ, знак, образ, троп.

Автор рассматривает дефиниции понятия “символ”, определяет статус символа и описывает подходы к его изучению в современной лингвистике.

Ключевые слова: символ, знак, образ, троп.

The author analyses the definitions of “symbol”, defines the status of symbol and describes current trends in its linguistic research.

Key words: symbol, sign, image, trope.

Актуальність роботи зумовлена появою нової антропоцентричної наукової парадигми, яка дозволила включити до сфери лінгвістичних інтересів такі феномени як мовна свідомість, національна ідентичність, культурний код, символ, вивчення яких дозволяє краще зрозуміти взаємозв'язок мови, культури й свідомості, виявити особливості кодування образів національної свідомості в мові.

Мета роботи – розглянути дефініції поняття “символ”, визначити статус символу та описати підходи до його вивчення у сучасній лінгвістиці.

Об'єкт дослідження – вербальний символ, а його **предмет** – дефініції символу, підходи до визначення і вивчення символу в лінгвістиці.

Матеріалом роботи були енциклопедичні словники, лінгвістичні довідники та наукові дослідження символу.

Слово “символ” (грецьк. σύμβολον – знак, розпізнавальна прикмета) визначається як “знак або познака, що використовується як умовне позначення об'єкту, функції або процесу” [1], як “знак, образ або об'єкт, який використовується для позначення чогось іншого” [2] і як “щось, що означає або має на увазі щось інше на підставі спорідненості, асоціації, домовленості або випадкової подібності” [3].

Інтерес до вивчення символу в гуманітарних науках, у тому числі лінгвістиці, до якої термін “символ” увійшов порівняно нещодавно [4:55], спричинив появу декількох окремих і незалежних трактувань поняття, найширшим з яких є розуміння символу як знака, що передбачає

використання свого первинного змісту в якості форми для іншого змісту [5:96].

Лінгвісти та представники інших гуманітарних дисциплін (О. Ф. Лосєв, Ю. М. Лотман, У. Еко, А. А. Романовська та ін.) неодноразово вказували на труднощі, пов'язані з розумінням і визначенням символу. На думку О. Ф. Лосєва, “символ” є одним з найбільш незбагнених і найсуперечливіших понять, яке майже всі плутають з термінами “алегорія”, “емблема”, “персоніфікація”, “троп”, “міф” та ін. [6:5]. У. Еко також вказує на “символ”, поряд зі “знаком”, “позначенням”, “метафорою” і “кодом”, як на поняття семіотики, з приводу яких найчастіше точаться суперечки [7: 9].

Однією з причин незрозумілості й певної “загадковості” символу для нашої свідомості О. Ф. Лосєв вважає його надзвичайну узагальненість та ідейну насиченість [6:14]. Дослідник також указує на ілюзію загального розуміння символу, ставлячи його поряд з поняттями “структура”, “елемент”, “ідея”, “форма”, “текст” і “контекст”, які теж здаються усім зрозумілими і без жодних зусиль перекладаються іншими мовами, “залишаючись усюди тим самим словом” [ibid.: 4]. Проте, як слушно зауважує О. Ф. Лосєв, з часом ілюзія загального розуміння зникає, спонукаючи дослідників здійснити спеціальне історичне дослідження терміну або поняття [ibid.].

Однією з причин багатозначності символу та суперечливості його чисельних визначень його у лінгвістиці вважають, окрім об'єктивної складності змісту символу, також “непримиренність” семіотичних підходів Ч. С. Пірса та Ф. де Сосюра [4:55], з чийми іменами насамперед пов'язують використання цього терміну в лінгвістиці, і на чий ідеї часто спираються автори дефініцій “символу”.

Важливим питанням при визначенні символу є його співвідношення з базовим поняттям семіотики – знаком, яке Ч. С. Пірс і Ф. де Сосюр розуміють неоднаково. Згідно теорії американського філософа і логіка, засновника наукового прагматизму і семіотики Ч. С. Пірса, термін “символ” вважається знаком і протиставляється двом іншим різновидам знака – іконічним та індексальним [8:58-59]. Якщо в його теорії іконічний знак характеризується відношенням подібності між позначенням і позначеним (напр., фотографія людини), а в основі індексального знака знаходиться відношення суміжності (напр., зображення літака як знака аеропорту), то для символу характерна відсутність будь-якого дійсного

зв'язку між позначенням і позначеним. Іншими словами, символ у теорії Ч. С. Пірса позбавлений референтної вмотивованості, він “поєднаний зі своїм об'єктом через ідеї розуму, який оперує символами, без якого такого зв'язку ніколи не могло б існувати” [8:92].

Розуміння символу видатним швейцарським мовознавцем Ф. де Сосюром відрізняється від його тлумачення Ч. С. Пірсом. Ф. де Сосюр вважає символ завжди вмотивованим: “Символові властиво те, що він ніколи не є цілком довільним; він не “порожній”, в ньому є залишок природного зв'язку між позначеним і позначенням. Символ правосуддя – терези – не можна замінити абичим, наприклад возом” [9:90]. Саме через умотивованість символу Ф. де Сосюр не вважає його знаком, який, на відміну від символу, завжди є конвенціональним, неумотивованим.

Чисельні тлумачення символу в лінгвістичних термінологічних словниках свідчать про те, що автори дефініцій поняття, як правило, дотримуються поглядів або Ф. де Сосюра, або Ч. С. Пірса, а спроби механічно поєднати в деяких визначеннях символу обидві теорії не можна визнати вдалим, оскільки два термінологічні підходи несумісні [4:60].

Визначення символу О. С. Ахмановою у “Словнику лінгвістичних термінів” – “знак, зв'язок (зв'язаність) якого з даним референтом є умотивованою” [10:404], незважаючи на стислість, не спирається ні на позицію Ч. С. Пірса, який зазначав, що символ не може бути вмотивованим, ні на позицію Ф. де Сосюра, який не вважав символ знаком. Аналіз визначень символу в термінологічних словниках останніх років свідчить про те, що в сучасній лінгвістиці “накопичуються аргументи” на користь саме такого розуміння символу, яке виходить за межі дискусії про визначення символу виключно з позицій Ч. С. Пірса або Ф. де Сосюра [4:60].

Найпоширенішими тенденціями осмислення символу як мовної категорії у сучасній лінгвістиці є, з одного боку, визначення символу через його співвідношення із образом і знаком та, з іншого, розгляд співвідношення символу з художніми засобами увиразнення мовлення, тропами [11:26].

Серед дослідників, які трактують символ через поняття образу і знака, О. Ф. Лосєв, С. С. Аверинцев, В. В. Виноградов, Н. Д. Арутюнова, О. В. Шелестюк та ін. О. Ф. Лосєв говорить про те, що символ – це різновид знака, і тому йому притаманні усі властивості знака [6:34].

Уважаючи символ і знак “прямими конкурентами” в науці, він водночас зазначає, що “між знаком і символом існує маса проміжних ланок, які також піддаються формулюванню лише з превеликими труднощами” [6:50]. На думку Н. Д. Арутюнової, символ посідає “особливе та цілком автономне місце” у семантичній системі мови, і “в той же час слугує семантичним містком, перекинутим від *образа до знака*” [12:337]. С. С. Аверинцев уважає, що “кожний символ є образом (і кожний образ є, хоча б незначною мірою, символом); але категорія символу вказує на вихід образу за власні межі, на присутність певного смислу, нероздільно злитого з образом, але йому не тотожного” [13], символ широко визначається дослідником як “образ, узятий в аспекті своєї знаковості, і що він є знак, наділений усією органічністю і невичерпністю образу” [ibid.]. В. В. Колесов розглядає взаємодію символу, поняття, образу та концепту в динаміці, зазначаючи, що семантичний синкретизм концепту оформлюється в образі, аналізується у понятті, а в символі постає вже як “єдність “думки-відчуття”, і тому може заміщувати одночасно і поняття, і образ; символ – понятійний образ або образне поняття” [14:57, 62].

О. О. Потебня зазначає, що між словом і символом можуть існувати три типи зв'язку: порівняння, протиставлення і причинно-наслідковий зв'язок [15:3]. Згідно образного вислову В. А. Маслової, “слово-символ – це свого роду “банк даних”, який можна представити у вигляді спіралі, тобто кіл, ніби схованих одне в одне, і які ніби переходять одне в одне. Це семантична спіраль символу, яка включає широкий спектр значень, починаючи від імпліцитних (прихованих, потенційних), тобто ніяк не виражених у слові, але таких, що є невід'ємною його частиною, і закінчуючи шкалою семантичних субститутів (замісників), тобто запрограмованою заміною одного значення іншим” [5:97].

У сучасній лінгвістиці визначення символу варіюють від вузького розуміння поняття, напр., символ – це “знак, що стоїть замість іншого мовного знака” [16:65], до максимально широкого: “символ може приховувати в собі непізнане і таке, що не піддається пізнанню” [17:128], має “здатність зберігати в згорнутому вигляді надзвичайно великі й значні тексти [18:11]. Зокрема, символ визначають як “лексичний умотивований вторинний знак, який в конкретно-образній формі узуально або okazіонально репрезентує якийсь абстрактно-логічний зміст, обростаючи асоціативними прирощеннями логіко-емотивного характеру” [19:114], як “сукупність сталих уявлень, закріплених у свідомості однієї чи декількох

етнічних груп через їхню мову” [20:5], як “інтуїтивна ідея, яку не можна сформулювати якимось більш адекватним чином” [21:16]. Символ також розуміють як “предметний або словесний знак, який опосередковано виражає сутність певного явища <...>, має філософсько-сміслову наповненість, тому не тотожний знакові [22:635].

За словами М. П. Кочергана, слово-символ – це “максимально узагальнене значення на основі образної конденсації смислу. Символ – явище специфічно національне. Семантика символу виявляється лише в контексті світоглядної традиції певного народу, через що носій іншої культури не може декодувати символ. Процес створення символу тісно пов’язаний із співвідношенням у мовній одиниці денотативної та фонової інформації, причому фонова інформація переважає” [23:16]. І. В. Привалова у дослідженні мовних маркерів національно-культурної свідомості також розглядає символ через призму національно-культурної специфіки мови, вважаючи символ лінгвокультурним маркером національно-культурної свідомості [24].

О. В. Шелестюк визначає “символ” як “багатосмисловий конвенційний умотивований знак, що репрезентує, окрім власного денотата, пов’язаний з денотатом, але якісно інший, більшою частиною, віднесений або абстрактний референт, причому пряме та переносне значення об’єднуються під спільним позначенням”, як “комплексний знак, у плані змісту якого мається як мінімум два рівноправних ядра – пряме конкретно-денотативне значення і переносне значення, найчастіше, абстрактне значення” [25]. Пряме значення розкриває образний бік символу і характеризується обов’язковим узагальненням конкретного поняття, яке воно позначає. Другий ярус змісту символу – якісно інше в порівнянні з денотативним переносне значення – може мати первісно-архетипічний, культурно-стереотипний або суб’єктивно-авторський характер, що дозволяє говорити про архетипні, культурно-стереотипні та суб’єктивно-авторські символи [ibid.].

Однією з найважливіших рис символу є його багатозначність: “Символ має знаковий характер, оскільки не описує, а лише вказує на щось, свідчить про щось. Але він має безкінечну кількість значень, смислів, він – центр усіх смислів речі. Він містить у собі всі можливі прояви речі та цією своєю надзвичайною узагальненістю створює нескінченну смислову перспективу... Символ розкриває предмет через образ і подібність, які вказують на щось, що перевищує сам образ, означає

більше, ніж лише його очевидне та безпосереднє значення, що виходить за його межі... Символ тотожний, з одного боку, тому що в ньому символізується, а, з іншого, значно від нього відрізняється. Він поєднує смисл, ідею якогось предмету з іншим предметом, який не має з ним нічого спільного, вказує на іншу перспективу <...> На відміну від знака, який указує на певні сторони речі, обираючи їх з усього цілого смислів, символ “стягує” в собі всі можливі множини смислів речі. Він є ніби центром усіх смислів, звідки може відбуватися їхнє поступове розгортання [26:16-20].

Розуміння символу через його відношення до засобів художнього вираження мовлення, тропів, також визначається неоднозначно. З точки зору В. В. Колесова, “символ – основний образний засіб; представлений як найвищий ступінь розвитку метафори або, навпаки, як нерозкрита метафоричність семантично синкретичного слова” [14:248]. У той же час символ “тяжіє до певного узагальнення, на відміну від алегорії, що проявляється в конкретному образі. <...> постає процесом активного перетворення внутрішнього на зовнішнє і – навпаки, відмінністю внутрішнього і зовнішнього. Тому символ не збігається за своїм значенням з будь-яким тропом” [22:635].

Характер символізації передбачає багатозначність символу, який може мати інформаційне, емоційне та експресивне смислове навантаження, та складний характер його сприйняття (раціональне пізнання, інтуїтивне розуміння, асоціативне сполучення, естетичне розуміння, традиційне співвіднесення), що відрізняє символ від алегорії і метафори [27]. Іншою важливою властивістю символу, яка робить його відмінним від алегорії і тропів (метонімії, синекдохи, метафори, синестезії), з якими він поділяє основні типи транспозицій, є те, що вторинне значення символу не поглинає архисеми первинного (як в метафорі або синестезії) і не “приглушує” її (як у метафорі або синекдосі); значення у ньому рівноцінні [ibid.]. Важливою властивістю символу також вважають динамічний характер його існування, який цілком залежить від комунікативної актуальності того чи іншого смислу [28].

Деякі дослідники [4:63] вважають, що в сучасних розвідках символу фокус дослідження авторів переміщується з проблеми визначення символу, яка втрачає актуальність, на проблему визначення його властивостей і поведінки в конкретних сферах спілкування. Іншими словами, основні зусилля дослідників символу спрямовані передусім на

опис онтологічної природи його функцій [4:63]. Зокрема, окрім знаковості та образності (іконічності), в гуманітарній традиції акцентуються такі властивості символу, як “умотивованість, комплексність змісту символу та рівноправність значень у ньому, “іманентна” багатозначність, розпливчатість меж значень символу, архетипічність символу, його універсальність в окремо взятій культурі та перетинання символів у культурах різних часів та народів, убудованість символу в структуру міфології, літератури, мистецтва та інших семіотичних систем; крім того, вивчаються відношення символічного до мовної реальності та місце символу в мові та мовленні” [27].

Таким чином, у сучасній лінгвістиці спостерігаються тенденції визначення символу, які не ґрунтуються лише виключно на теорії символу Ч. С. Пірса або на теорії символу Ф. де Сосюра. Визначенням символу, яке відображає основні тенденції розуміння цього поняття у сучасній лінгвістиці, можна вважати наступне: символ – це багатосмисловий конвенційний умотивований знак, що репрезентує, окрім власного денотату, пов’язаний з денотатом, але якісно інший, більшою частиною, віднесений або абстрактний референт, у якому пряме та переносне значення об’єднуються під спільним позначенням; символ – це комплексний знак, у плані змісту якого мається як мінімум два рівноправних ядра – пряме конкретно-денотативне значення та переносне (часто абстрактне) значення.

Серед найважливіших ознак символу, на які вказують сучасні дослідники – умотивованість символу, його образність, комплексність його змісту, багатозначність символу, рівноправність його значень, розпливчатість меж значень символу, архетипічність символу, його універсальність в окремо взятій культурі, перетинання символів у різних культурах, убудованість символу в структуру міфології, літератури, мистецтва та інших семіотичних систем. Важливими властивостями символу є також його динамічність і здатність актуалізуватися у певній комунікативній ситуації.

Важливим для осмислення символу є його розуміння як явища національного, через що носії інших культур не можуть декодувати символ або розуміють його інакше, ніж носії культури, якій він належить.

Одним з напрямів подальших досліджень символу може бути вивчення національно-специфічних властивостей і функціонування вербальних символів, зокрема, в порівняльному аспекті.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Oxford Dictionaries Online* [Електронний ресурс]. – Режим доступу до словн.: http://www.oxforddictionaries.com/view/entry/m_en_gb0837530#m_en_gb0837530.
2. *Cambridge Dictionaries Online* [Електронний ресурс]. – Режим доступу до словн.: <http://dictionary.cambridge.org/dictionary/british/symbol>.
3. *The Merriam-Webster Dictionary* [Електронний ресурс]. – Режим доступу до словн.: <http://www.merriam-webster.com/dictionary/symbol>.
4. Романовская А. А. К эпистемиологическому обоснованию символа в лингвистике / А. А. Романовская // АСТА LINGUISTICA, 2007. – Vol. 1, 2. – С. 55-64.
5. Маслова В. А. Лингвокультурология: [Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений] / Валентина Авраамовна Маслова Лингвокультурология. – М.: Издательский центр “Академия”, 2001. – 208с.
6. Лосев А. Ф. Проблема символа и реалистическое искусство / Алексей Федорович Лосев. – [2-е изд., испр.]. – М.: Искусство, 1995. – 320 с.
7. *Eco U. Sĭmiotique et philosophie du langage* / Umberto Eco; [traduit de l'italien par Myriem Bouzaher]. – Paris: Presses universitaires de France, 1988. – 285 p.
8. Пирс Ч. Начала прагматизма / Чарльз Спенсер Пирс; [пер. с англ., предисл. В. В. Кирющенко, М. В. Колопотина]. – СПб.: Лаборатория метафизических исследований философского факультета СПбГУ; Алетейя, 2000. – 352 с.
9. *Sosyur Ф. de* Курс загальної лінгвістики / Фердинанд де Сосюр; [пер. з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко]. – К.: Основи, 1998. – 324 с.
10. Ахманова О. С. Символ / О. С. Ахманова // Словарь лингвистических терминов. – М.: Издательство “Советская энциклопедия”, 1966. – С. 404.
11. *Айснер Л. Ю.* К вопросу исследования символа в лингвистике и семиотике [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ст.: [http://www.izdat.intell-service.ru/netcat_files/File/chelgum%20\(8\).2009.pdf](http://www.izdat.intell-service.ru/netcat_files/File/chelgum%20(8).2009.pdf).
12. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Нина Давидовна Арутюнова. – [2-е изд., испр.]. – М.: “Языки русской культуры”, 1999. – I-XV, 896 с.
13. Аверинцев С. С. Символ // *Литературный энциклопедический словарь* / Сергей Сергеевич Аверинцев / [под общ. ред. В.М. Кожевникова]. – М.: Сов. энциклопедия, 1987. – С. 378 – 379.
14. Колесов В. В. Философия русского слова / В. В. Колесов. – СПб.: ЮНА. – 2002. – 447 с.
15. *Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии* / Александр Афанасьевич Потебня. – Харьков: Изд-во М. В. Потебни, 1914. – 243 с.
16. Снегирева Н. С. Языковая природа лейтмотива-символа (на материале творчества Томаса Манна) / Н. С. Снегирева // Вестник ЛГУ. – 1980. – № 14, вып. 3. – С. 65-68.
17. Арутюнова Н. Д. Образ (опыт концептуального анализа) / Нина Давидовна Арутюнова // Референция и проблемы текстообразования / [отв. ред. Н. Д. Арутюнова]. – М.: Наука, 1988. – С. 117-129.
18. Лотман Ю. М. Символ в системе культуры / Юрий Михайлович Лотман // Учен. записки Тартуского гос. ун-та. – Тарту: ТГУ, 1987. – Вып. 754: Труды по знак. системам XXI. – С. 10-21.
19. Стерлигов С. Г. Символ и символические варианты / С. Г. Стерлигов // Вестник ЛГУ. – 1980. – № 14, вып. 3. – С. 113-120.
20. Куцик О. А. Слова-символы як образно-смісловий центр формування фразеологізмів (на матеріалі російської та української мов): дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01, 10.02.02 “Загальне мовознавство” / Олена Анатоліївна Куцик; – Дрогобич, 1996. – 253 с.
21. Шевченко Л. І. Інтелектуальна еволюція української літературної мови: теорія аналізу / Л. І. Шевченко. – К.: ВПЦ “Київський університет”, 2001. – 478 с.
22. *Літературознавчий словник-довідник* / [Р.Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін.] – К.: ВЦ “Академія”, 1997. – 752 с.
23. Кочерган М. П. Зіставне мовознавство і проблема мовних картин світу / М. П. Кочерган // Мовознавство. К., 2004. – № 5–6. – С. 12 – 22.
24. Привалова И.В. Интеркультура и вербальный знак: [монография] / Ирина Владимировна Привалова. – М.: Гнозис, 2005.
25. Шелестюк Е. В. Символ versus троп: сравнительный анализ семантики / Елена Владимировна Шелестюк // Филологические науки. – М.: 2001. – № 6. – С. 50-58.
26. Бобков К. В. Символ и духовный опыт православья / К. В. Бобков, Е. В. Шевцов. – М., 1996. – 265 с.
27. Шелестюк Е. В. Семиотика: [учеб. пособие] / Елена Владимировна Шелестюк. – Челябинск: Челяб. гос. ун-т, 2006. – 147 с.
28. Шеикин А. Г. Символ / А.Г. Шеикин // Культурология. XX век. Энциклопедия, Санкт-Петербург: Университетская книга, 1998 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ст. : http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_culture/643/%D0%A1%D0%98%D0%9C%D0%92%D0%9E%D0%9B